

MORFOFONOLOGIA:
«TRENACLOSQUES»
I COMPANYIA

*Per Francesc-Xavier
Serra i Marsinyach*

22

Morfologia: «trencaclosques» i companyia

MALGRAT que el títol que acabeu de llegir pugui semblar el nom d'un grup musical i les seves coristes, això que teniu al davant és (o intenta ser) un estudi lingüístic sobre un determinat camp que en aparença és minso però que pot aportar algunes dades noves en el camp de la dialectologia catalana, ja que el treball se centra sobre un parlar concret de la nostra àrea lingüística, el de Tàrraga.

PROPÒSITS

En una paraula com «trencaclosques» (morfològicament anomenada *compost*) qualsevol parlant hi pot veure dos elements diferenciats: *trenca* i *closques*.

A la primera part del compost (*trenca*) s'aprecia clarament que es tracta d'una forma verbal, d'un verb; a la segona part, en canvi, es distingeix una forma nominal (*closques*)¹.

Qualsevol forma nominal sabem que pot presentar-se de dues maneres pel que fa al nombre: singular o plural i en aquest cas tothom podrà endevinar que «*closques*» és un nom en nombre plural. El que no és tan clar en aquest tipus de compostos és la primera forma (*trenca*). Els elements verbals posseeixen unes caracteritzacions morfològiques determinades, com són *la conjugació, el mode, el temps, la persona i el nombre*. Com veurem, la forma verbal del compost presenta alguns problemes a l'hora de classificar-la segons aquestes caracteritzacions, malgrat que intuïtivament pugui semblar que ja té una definició verbal més o menys clara.

Tota forma verbal, en principi, està composta de dos elements morfològics, tradicionalment anomenats *arrel i desinència*. La primera és invariable, mentre que la segona varia segons les caracteritzacions morfològiques verbals esmentades abans: *trenc-o, trenc-aves, trenc-arem* (i per alternances ortogràfiques, *trenqu-em, trenqu-i,...*). La desinència ens informa sempre sobre el mode, el temps, la persona i el nombre: així, *trenc-o* és la persona singular del present d'indicatiu; *trenc-aves* és la 2a. persona singular de l'imperfet d'indicatiu. El problema, doncs, que se'ns presenta en aquest tipus de compostos és saber amb certesa quin caràcter morfològic té la forma verbal d'aquests compostos. Si atenem a la divisió formulada anteriorment, la forma *trenca* la podem seccionar en dues parts, *tren-a*, de forma que el compost podria quedar dividit, com segueix: *trenc-a + closques*. Si hem dit que l'arrel verbal roman sempre invariable (en els verbs regulars), el que ens interessarà d'analitzar és justament la desinència *-a* de la forma «*trenca*», partint, naturalment d'unes teories ja conegudes i defensades sobre el caràcter de la desinència de l'element verbal dels compostos tipus «*trencaclosques*». L'anàlisi d'aquesta desinència ens permetrà llavors, conèixer morfològicament tota la forma verbal, el seu mode, temps, persona i nombre.

Per a analitzar la desinència *-a* s'ha fet prèviament una enquesta a partir d'un cert nombre de compostos entre diversos parlants, tots ells nascuts i vivint a Tàrrrega. Per tant, els resultats correspondrien al parlar actual de Tàrrrega, és a dir, que el podríem anomenar *parlar targari*.

Els compostos enquestats són del tipus «trencaclosques», és a dir, compostos en què l'element verbal pertany a la primera conjugació. Per l'obtenció oral del compost per part dels parlants s'ha emprat la perífrasi interrogativa següent: «Si el *rentaplats* és una màquina que serveix per a rentar els plats, com se'n diu de l'objecte que serveix per trencar les nous?» Seguidament es recull fonèticament la resposta vàlida (trecanous).

Els compostos emprats són: parallamps, escurabutxaques, rentacara, rentamans, rentapeus, guardarroba, muntacàrregues, parafang, guardaagulles, guardabarreres, guardabosc, guardabraç, guardacosta, guardafrens, guardamobles, guardanas, guardacaps, guardaespatlles, guardafoc, guardafred, trencallums, trencanous, trencapinyons, trencafil, trencacaps, trencacolls i trencaclosques.

Finalment em cal disculpar-me per endavant si a algú no li agrada gaire la fonologia amb ressons generativistes².

1. LA [A] DE TRENC-[A] + CLOSQUES: TEORIES SOBRE EL SEU CARÀCTER MORFOLÒGIC

Cal aclarir de bon principi que els estudis realitzats sobre aquest tema estan basats en el català central o bé en altres llengües (francès).

En aquesta mena de compostos l'element verbal presnetta sempre una vocal final i aquesta ha de ser àtona i mai no pot ser una semivocal. Això fa que gairebé en la majoria dels compostos d'aquest tipus la forma verbal sigui de la 1a. conjugació³.

En català central trobem sempre fonèticament la vocal anomenada neutra [ə], resultat de la ja coneguda reducció vocàlica del català oriental. Partint doncs, d'una forma fonètica, [trékə], s'han establert les següents hipòtesis:⁴

1.1. Es tracta d'una tercera persona del singular del present d'indicatiu (abreujat 3 ps PI). Defensores d'aquesta teoria són, per exemple, J. Mascaró i M. Wheeler. Mascaró addueix que es tracta d'una 3 ps. PI perquè és la forma menys marcada de la conjugació. Endemés, la relació sintàctica Verb-Complement (trenca = V, closques = Compl.) ens indica que l'element verbal ha de ser un present d'indicatiu. Wheeler diu que no pot tractar-se d'un imperatiu, ja que el compost designa un objecte i aquesta forma verbal sembla fora de lloc.

1.2. Es tracta d'una segona persona del singular de l'imperatiu (abreujat 2 ps Imp). Proposen aquesta hipòtesi els autors C. Bally i FB. Moll, sense fer-hi massa insistència, però Moll només diu que aquests compostos estan formats d'un verb en 2 ps Imp i un nom en singular o plural.

1.3. G. Ferrater i E. Benveniste creuen que es tracta del tema verbal del verb (un radical o arrel). Benveniste diu que és un present d'indicatiu reduït a un semantema, un radical.

A primer cop d'ull, totes tres teories semblen tenir prou arguments a favor, però també en contra. Potser, es fa difícil demostrar de forma concloent que no es tracta d'un imperatiu, ja que els verbs que distingeixen aquestes dues formes (present d'indicatiu i imperatiu) no entren en aquests tipus de compostos⁵.

314 Ara bé, les dues primeres teories obeeixen a un fet únic: la 3 ps PI i la 2 ps Imp són formalment iguals en gairebé totes les llengües romàniques: són formes fonèticament coincidents⁶.

La tercera teoria sembla neutral respecte de les altres dues. Dir que es tracta del tema verbal suposa dir que només és radical i una vocal (temàtica?) inherent a qualsevol verb.

El que és evident és que si les formes 3 ps i 2 ps Imp coincideixen fonèticament (i fonològicament) en català central i en altres llengües romàniques, aquesta confusió es presta a la discussió:

/trénk + a/ /klòstes/

on /a/: morfema de tmps de 3 ps PI o bé morfema de temps 2 ps Imp.

2. EL TREN-(A) + CLOSQUES TARGARÍ

2.1. La doble solució

Observem el següent quadre, corresponent als paradigmes verbals del present d'indicatiu i imperatiu del verb «trencar»:

PRESENT IND.	IMPERATIU
trénko	
trénkes	<i>trénkε</i>
<i>trénke</i>	trénki
trenkém	trenkém
trenkéw	trenkéw
trénken	trénkin-trénkon

Aquestes són les formes que tenim en targarí i extensible als parlars del Segrià, Baix Cinca, Les Garrigues i La Noguera (a grosso modo).

Els resultats que ens forneix l'enquesta feta a diversos parlants targarins sobre els compostos tipus «trencaclosques» són però, en certa manera sorprenents, ja que no hi ha una uniformitat quant a la fonètica dels compostos, és a dir, hi ha dues solucions fonètiques diferents respecte aquesta [-a].

Així tenim per un cantó:

[trenkəklòskes]

i de l'altre:

[trénkεklòskes]

Havent vist els paradigmes anteriors, s'observa com la primera solució no coincideix amb cap forma, ni la 3 ps PI ni la 2 ps Imp. En canvi, la segona coincideix amb la 2 ps Imp, si bé desaccentuada [trénkε].

Fins aquí hem vist com està el pati. A l'hora de fornir una solució vàlida sobre el caràcter d'aquesta [-a] caldrà tenir present un parell de coses: si l'estudi està basat sobre la fonètica del parlar targarí, s'haurà tenir en compte les dades fonètiques del parlar i les regles fonològiques que operen sobre aquest.

2.2. Hem vist que les variants que presenta [-a] en la forma *trenc-a* no coincideixen amb la 3 ps PI [trénke], i per tant, podem descartar que l'element verbal del compost sigui aquesta forma *[trénkeklòskes].

En el segon cas ja s'ha dit que l'element verbal coincideix amb la 2 ps Imp [trénkε], i això ens podria indicar que es tracta efectivament d'un imperatiu, però senes poder explicar què passa amb l'altra solució [trenkəklòskes].

Resumint: ens trobem amb el fet que l'element verbal no pot ser una 3 ps PI, d'una banda; que pot ser una 2 ps Imp i finalment ens trobem amb una solució que no coincideix amb cap forma del paradigma verbal del verb «trencar».

A partir de les dades fonètiques:

a) Pot ser un imperatiu:

[trénkεklòskes] - - - - [trénkε]

b) No és cap forma verbal determinada:

[trenkəklòskes] - - - - *[trénka]

I serà a partir de les regles fonològiques del parlar targarí que podrem trobar una explicació al caràcter morfològic d'aquesta disinnència verbal.⁷

2.3. Hem vist que la forma *trenc-a* té dues solucions fonètiques, [a] i [ɛ]. Si obtenim aquestes dues variants fonètiques (*al.lòfons*), podrem suposar, potser per intuïció, que tenim *una* forma fonològica subjacent, de la qual provenen ambdues solucions fonètiques. És a dir:

/?/ _____ [a], [ɛ]

Si volem relacionar les dues variants fonètiques sobretot per l'aparició de la solució [ɛ], se'ns acut l'entrada en joc de la «coneguda» relga fonològica del català nord-occidental (i per tant, del targarí)

/a/ _____ [ɛ]

És una regla general i sistemàtica, i sembla que pot ser l'explicació de les dues variants de l'element verbal del compost «trencaclosques».

Observem els contextos en què actua:

/a/ _____ [ɛ] - - - # # káz/a/ _____ káz[ɛ]

Llegiu-hi /a/ _____ [ɛ] a final de mot.

El fet que tinguem una [ɛ] (la famosa *e oberta* final d'alguns parlars nord-occidental) en el sistema vocàlic és anòmal. Això ens pot justificar l'existència d'un procés fonològic, malgrat que tinguem certes reminiscències històriques (diacrònicament, a > ɛ). L'existència de [ɛ] no és autmàtica, no hi ha /ɛ/ subjacent.

La regla també actua en els compostos, és a dir, sobre una /a/ final del primer element del compost:

/a/ _____ [ɛ]/ - - - - pòk/a/ sòlta _____ pòk[ɛ]sòltɛ

La regla no actua en canvi a límit de morfema:

ménj/a/ + dor _____ menjadó, *menjadó

En resum, la regla seria /a/ _____ [ɛ] - - -

Val a dir que el límit # també serveix per als clítics (que podríem definir-los com a semi-mots), on sistemàticament /a/ _____ [ɛ]:

tórn/a/ # la _____ tórn[ɛ]lɛ

Observats els contextos en què funciona la regla fonològica podem trobar la justificació d'una forma subjacent única i idèntica per a les dues solucions fonètiques de la vocal final de l'element verbal del compost.

Hem vist que la regla acuta a límit de mot compost, com [pòkɛsòltɛ]. Doncs bé, podem suposar que si això es dona en compostos com l'anterior, segurament succeeixi igual amb els compostos com l'anterior, segurament succeeixi igual amb els compostos que estem tractant. La vocal (o forma) subjacent pot ser /a/. Si apliquem la regla de reducció vocàlica, obtindrem [ɛ] en la forma fonètica, llavors com és que hi ha casos (parlants) en què trobem [a] quan en els altres contextos apareix sempre [ɛ]? L'única explicació possible llavors, (tenint en compte l'existència d'una regla) és atribuir dues estructures morfològiques diferents per a les dues solucions fonètiques:

(1) trénc/a/klòskes _____ trenk[ɛ]klòskes. Hi actua la regla /a/ _____ [ɛ]. Per força, l'estructura ha de ser amb límit de mot compost (#), en què la regla pot actuar:

trénc/a/ # klòskes

(2) trénc/a/klòskes _____ trenk[a]klòskes. La regla de reducció vocàlica no actual. L'única estructura possible ha de ser necessàriament amb límit de morfema, sobre el qual la regla /a/ _____ [ɛ] no pot operar: trénc/a/ + klòskes

Esquematzant, la cosa queda com segueix

/a/ _____ [ɛ] davant # /a/ _____ [ɛ]
 _____ [a] davant + * /a/ _____ [ɛ]

Veiem doncs, que les dues solucions fonètiques, si les fem derivar d'una única forma subjacent, ens impliquen dues estructures morfològiques diferents.

Potser la variant trenk[a]klòskes, pel fet de derivar d'una estructura subjacent amb límit de morfema (+), semblant a «menjador» podria tenir un grau de *lexicalització* més gran que no pas el de tren[ɛ]klòskes, en la qual, l'aparició d'aquesta del so [ɛ] (d'estructura subjacent amb límit) indicaria que es distingeixen nítidament dos elements ben diferenciats en el compost (trenca i closques), semblant a «poca-solta».

Si arribem a concloure que la forma subjacent és /a/, només ens resta esbrinar quin és el caràcter morfològic d'aquesta forma.

No pot ser el morfema de temps de la 3 ps PI, ja que aquest és fonològicament (en català nord-occidental) /e/: trénc/e/. No sembla possible que aquest morfema pugui ser /a/ (trénc/a/), ja que no hi ha cap regla fonològica en què /a/ _____ [e], perquè no hi ha cap exemple que ens ho demostrï.

No sembla que tampoc pugui ser un imperatiu, tot i que fonològicament la 2 ps Imp coincideix amb la forma verbal de compost. Pel matis d'ordre que duu un imperatiu això, és, però, gairebé impossible. Si fos realment cert, semblaria més viat una coincidència, deguda a les restes etimològiques del llatí.

Emperò, és possible que aquesta /a/ pugui ser una vocal temàtica, (o, de conjugació, «trenc-ar») inherent a qualsevol radical verbal. Tanmateix defensar que es tracta d'una vocal temàtica presenta el problema de la *atonicitat*.

La vocal temàtica sembla que és sempre tònica i només és àtona superficialment en cas de desaccentuació (regla fonològica): /kánt + á + ré/ _____ [kantaré].

Ara bé, el mateix procés de desaccentuació ens pot servir per al cas dels compostos suara estudiats. Considerem que /a/ és una vocal temàtica, i a més, és tònica *subjacent* /a/. És a dir, la forma subjacent de compost tindrà l'estructura següent:

[trénc + á] † [klòsk + es]

La forma fonètica del compost només té un accent, el de més a la dreta, de manera que els accents anteriors subjacents desapareixen. Així, la vocal temàtica es desaccentua i esdevé àtona superficial, i en cas de ser en límit, actua la regla /a/ _____ [e] i es redueix (trénc[e]- + -klòskes).⁸

Pot ser doncs, que l'element verbal del compost sigui un radical verbal i una vocal temàtica, com a sufix inherent, en límit + amb el radical (allò que Mascarò anomena «sufixació inherent»).

Aquesta suposició es pot veure recolzada per altres mots o radicals polimorfèmics en els quals hi ha un element verbal com a radical del mot, seguit d'una vocal que no pertany ni al radical ni al sufix següent: [men~~a~~adó], [kop~~a~~radó], [kò~~e~~radó], [aw~~r~~idó], [e~~s~~ifikasió], etc.

El radical verbal no és ni una 3 ps PI ni una 2 ps Imp. La vocal coincideix amb la vocal temàtica del radical verbal del mot, una de les vocals temàtiques del verb, generalment la que trobem en la forma d'infinitiu. Serà doncs, sempre predictable (/á/), en verbs de la primera conjugació. El que podem suposar és que sigui una vocal inherent al radical verbal (com la vocal temàtica) que, d'altra banda, tampoc no té contingut semàntic. En aquest cas, aquesta vocal també serà temàtica, i per tant, tònica subjacent i àtona superficial per desaccentuació.

Per als compostos tipus «trencaclosques» podem suposar el mateix. No té tampoc correlat semàntic i no pertany a l'arrel verbal i no pot ser un morfema de temps: això ens acosta prou a considerar-la una vocal temàtica, ja que és inherent, cosa que no passaria amb un morfema de temps (3 ps PI, 2 ps Imp). En tot cas, donades les característiques que presenta, aquesta -a- s'atansa a una vocal temàtica, si és que realment no es tracta d'una vocal temàtica.

*I potser aquest trencaclosques no existiria si tothom en digués «puzzle» (cf. * breaking heads?)*

ACLARIMENTS

A mode d'excusa. El lector potser haurà notat les mancances de citacions bibliogràfiques exactes d'aquest estudi. És de plànyer, però impediments de cronòmetre m'han impedit precisar les citacions. En tot cas, per a una ampliació de la informació, poden consultar-se els manuals citats a la bibliografia.

A mode d'informació. Quatre nocions sobre fonologia i morfologia (generativa, of course).

Significat d'alguns símbols: + indica límit de morfema (taul + et + a); † indica límit morfològic de mot compost o de clíctic (renta † plats, mira † la); ‡ ‡ indica límit morfològic de final i començament de mot i també final absolut (‡ ‡ casa ‡ ‡). Els clíctics són, per exemple, els pronoms febles, algunes preposicions, les conjuncions, etc, i tenen com a característica fonològica que són àtons.

En fonètica i fonologia es parteix de la base que tot segment fònic té una forma fonològica subjacent, representada a través de / /, i que sobre aquesta operen unes regles fonològiques fins a obtenir la forma fonètica superficial, representada a través de []. Les diferents formes fonètiques que poden obtenir-se partint d'una sola forma subjacent s'anomenen al·lòfons, que en alguns casos poden arribar a ser variants aleatòries, fins i tot en un mateix parlant.

Les transcripcions fonològiques i fonètiques que apareixen en l'estudi no són precises per motius tipogràfics, de forma que l'alfabet fonètic emprat és un AFI (Alfabet Fonètic Internacional) mal escrit. Per exemple, el so [ò] és una o oberta ([ɔ], en l'AFI).

NOTES

1. En aquest treball deixo de banda la qüestió de l'exocentricitat i els aspectes sintàctics i semàntics d'aquest tipus de compostos, ja que queden fora de lloc a causa de la intencionalitat de l'estudi.
2. El generativisme és una escola o un corrent lingüístic nascut als U.S.A. de mans de Noam Chomsky. A grans trets, la seva teoria es basa en una gramàtica transformacional, en què, a partir d'unes estructures subjacents, i a través d'un nombre finit de regles, es poden crear infinitat d'estructures superficials (sintàctiques, morfofonològiques i semàntiques). La gramàtica generativa té com a component principal el sintàctic.
3. Mascaró 1986, 60.

4. En català central tenim els següents paradigmes verbals (amb transcripció fonètica):

Present Indicatiu	Imperatiu
kántu	----
kántɔs	kántɔ
kántèm	kántèm
kántèw	kántèw
kántɔn	kántin

S'observa la igualtat entre la 3 ps Pi i la 2 ps Imp.

5. Mascaró 1986, 61

6. Quadre de les llengües romàniques:

Llengües	3 ps PI	2 ps Imp	Ortografia
Occità	kánt	kánt	canta
Francès	sánt	sánt	chante
Català	kánt	kánt	canta
Espanyol	kánta	kánta	canta
Portuguès	kánt	kánt	canta
Italià	kánta	kánta	canta
Friulà	k,ánte	k,ante	cjante
Romanès	kánt	kánt	cînta

Les dues formes són iguals. Evidentment no hi ha totes les llengües romàniques en el quadre.

7. L'aranès, dialecte del gascò, i per tant, occità, presenta certes semblances amb el parlar de Tàrrrega quant a aquest tipus de compostos. En un mot com «sauvacostes», la -a de «sauv-a té la fonètica [a] sistemàticament. L'aranès vocàlica semblant a la del català nord occidental, /a/ _____ [ɔ], i actua en els mateixos contextos. L'estructura d'aquest compost serà:

[[sáwb + á] + [kòst + es]]

amb límit + ja que sinó tindriem reducció vocàlica.

8. També hi cabria una altra suposició: podria ser que radical verbal no perdés el seu accent subjacent i el mantingués fonèticament de forma secundària. De ser així, la vocal temàtica quedaria entre dos accents més forts i tendiria a perdre el seu.

BIBLIOGRAFIA

- BENVENISTE, E. *Fondements syntaxiques de la composition nominale*. Dins *Problèmes de Linguistique générale*. Ed. Gallimard. París.
- CONTRERAS, H. *Spanish Exocentric Compounds*. Dins FH. Nuessel Jr. Ed. *Current Issues in Hispanic Phonology and Morphology*. IULC Bloomington. Ind. 1985.
- BALLY, C. *Linguistique générale et linguistique française*. Berna. 1950.
- CABRÉ-RIGAU. *Lexicologia i semàntica*. Ed. Enciclopèdia Catalana. Barcelona. 1986.
- FABRA, P. *Gramàtica Catalana*. Ed. TEide. 1956.
- FERRATER, G. *Sobre el llenguatge*. Q. Crema. 1981.
- MASCARÓ, J. *Morfologia*. Ed. Enciclopèdia Catalana. 1986.
- MOLL, FB. *Gramàtica Catalana (especialment referida...)*. 1968.
- VARELA, S. *The organization of the lexical component: Noun-Compounds in spanish*. UAM. 1986.
- WHEELER, M. *Problemes lèxics per al generativista: els mots catalans a doble arrel*. Dins Actes del IV Col.loqui de Llengua i Literatura Catalanes. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 1977.